

ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНОГО ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА ЯК ПРОВІДНОГО ЗАСОБУ НАВЧАННЯ В СІЛЬСЬКІЙ ШКОЛІ

В. В. Мелешко,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник

У статті розкрито проблеми використання шкільного підручника, висвітлено його роль у навчанні. Здійснено аналіз теоретичних джерел, що деталізують специфіку процесу навчання в сільській школі, представлено аналіз практики конструювання підручників для початкової освіти. Обґрунтовано провідну роль шкільного підручника як основного засобу навчання в традиційних класах і класах з малою наповнюваністю учнів. Зосереджено увагу на провідних функціях підручника, які дають можливість успішно реалізовувати завдання навчально-виховного процесу в сільській школі. Акцентується увага на зростання ролі шкільної книги в період переходу на компетентнісну парадигму освіти, новий зміст, що поглиблює значимість підручника, розширює варіативність його функцій в усвідомленому освоєнні знань, передбачених шкільними програмами.

Ключові слова: *шкільний підручник, функції підручника, методичний апарат шкільної книги, зміст підручника.*

Постановка проблеми. Сучасний шкільний підручник, зміст якого відповідає державним стандартам і навчальним програмам, був і залишається провідним засобом навчання у сільській школі, виступаючи багатофункціональним джерелом знань, засобом їх усвідомленого засвоєння на різних етапах навчання.

Головне завдання підручника, як системотвірного компонента шкільної освіти, полягає в тому, щоб на належному науковому і методичному рівні та відповідно до вікових особливостей учнів забезпечити доступний програмний матеріал, максимально допомогти кожній дитині оволодіти новими знаннями, засвоїти, закріпити і навчити застосовувати їх у практичній діяльності.

Важливим показником якості підручника слугує його змістова спрямованість на інтелектуальний розвиток особистості, що відбувається у навчально-виховному процесі. Адже відбір змісту освіти є найважливішою проблемою у педагогічній науці, що актуалізує пошук нових підходів у створенні шкільної книги, підвищує її роль у здобутті якісної шкільної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як свідчить аналіз теоретичних джерел, підручникотворенню приділяли значну увагу вчені різних історичних періодів, досліджуючи ті чи інші аспекти цього процесу, у тому числі його мету, структуру, функції та особливості змістового наповнення шкільної книги.

© В. В. Мелешко, 2015

У сучасних умовах шкільні підручники зазнають значних змін і трансформацій порівняно з минулими роками, що пояснюється варіативністю навчальних програм, які дають можливість забезпечувати широкий їх вибір. Нове покоління підручників базується на інноваційних підходах до їх конструювання, що здійснюється із врахуванням сучасних вимог до змісту, обсягу та методичних конструктів.

Вітчизняний автор сучасних підручників, відомий вчений М. І. Бурда, зазначає, що шкільний підручник – це книга, в якій систематизовано викладаються основи знань з певної освітньої дисципліни (предмета) на рівні сучасних досягнень науки та культури з урахуванням вікових можливостей учнів і вимог шкільної програми. Шкільний підручник є складовою системи засобів навчання [1, с. 1005].

Системоутворювальним складником змісту підручника є його мета, що розглядається як передбачуваний результат, який досягається у процесі оволодіння та засвоєння змісту. При цьому зміст підручника розрахований на всіх учнів того чи іншого віку дитини і водночас передбачає широкі можливості для використання особистісно орієнтованого, діяльнісного, компетентнісного та інших підходів, що реалізуються через варіативність методик навчання, технологій із врахуванням індивідуальних потреб, можливостей та характеристик окремого учня, його пізнавальних інтересів і здібностей.

Традиційне формулювання загальних цілей підручника – дати нові знання учневі упродовж певного періоду навчання – не охоплює сучасних вимог освітніх стандартів, що стимулює потребу в постійному удосконаленні як його змісту, так і методичного апарату.

Розробники сучасних підручників усвідомлюють той факт, що шкільна книга має відповідати вимогам часу, забезпечувати достатній теоретичний рівень знань школярів, містити матеріал, який допомагає учням правильно формулювати та розуміти нові поняття, робити узагальнені висновки, сприяти практичному використанню здобутих знань.

Аналізуючи процес розвитку теорії підручникотворення, варто повернутися до досвіду відомого педагога К. Д. Ушинського, який вважав, що шкільна книга повинна містити переробку наукових систем на педагогічні, доводячи, що педагогічна переробка науки є обов'язковою умовою успішного та плідного навчання [2, с. 48].

Процес створення шкільних підручників належить до найважливіших проблем теорії навчання, що вимагає від авторів, які його створюють, дотримуватися положень про приналежність шкільної книги до категорії спеціально створеного засобу навчання.

Як зазначає Д. Д. Зуєв, вирішальним у створенні кожного підручника має бути питання, якою мірою підручник, як засіб навчання, зможе виконувати своє призначення у досягненні максимальних результатів начального процесу [3, с. 52].

Зазначені висновки знаходять розвиток і в сучасній теорії підручникотворення. Зокрема, академік, автор багатьох підручників, О. Я. Савченко ствер-

джує, що зміни парадигми шкільної освіти впливають на переосмислення функцій і ролі підручників, активізують пошук нових для досягнення високих результатів навчального процесу, вказуючи на те, що традиційні функції – інформаційна, виховна, розвивальна та ін. – доповнюються ще двома – технологічною та ілюстративною [4, с. 207].

Теоретичне осмислення розвитку поглядів на підручник як засіб забезпечення його засвоєння відображено у дослідженнях Я. П. Кодлюк. Дослідниця здійснила пошук і систематизацію різних теорій щодо типологізації навчальної літератури, подала визначення функцій кожного виду, здійснила опис суттєвих структурних компонентів та вимог до аналізу й оцінювання підручників, що має велике значення для конструювання шкільної книги [5].

Аналіз поглядів учених і дослідників на проблему функціонального призначення підручників свідчить, що, незважаючи на варіативність підходів до створення шкільної книги, формулювання функцій, їхні погляди співпадають: шкільний підручник повинен створюватися як інструмент процесу навчання з характерними для нього ознаками, якостями, властивостями, функціями, спрямованими на допомогу учневі якнайповніше опанувати зміст освіти на певному етапі навчання.

Формулювання цілей статті полягає у висвітленні ролі шкільного підручника та його функцій у навчальному процесі, що здійснюється в умовах сільської школи. Узагальнення наукових поглядів щодо процесу підручникотворення дає можливість зосередити увагу на функціях сучасного підручника та його використання в період переходу на новий зміст освіти та парадигму компетентнісного навчання.

Виклад основного матеріалу. Посилення поліфункціональної ролі шкільного підручника, особливо для учня сільської школи, актуалізує його значущість та підтверджує вагомість у практичному використанні залежно від мети, завдань і змісту навчального матеріалу.

Перевага шкільної книги полягає в тому, що в ній зосереджено значну частину знань, які залишаються необхідними упродовж усього життя. За допомогою підручника учень може засвоювати знання самостійно поза школою, працюючи індивідуально над навчальним матеріалом. Сучасні підручники стали книгами не лише з великою кількістю інформації, що подана для збагачення світогляду учня, поглиблення знань з того чи іншого предмета, водночас вони слугують важелем безпосереднього впливу на логічне мислення дитини. На відміну від книг іншого призначення, інформацію кожного шкільного підручника чітко структуровано за розділами, темами, що дозволяє систематизувати процес засвоєння, диференціювати за вагомістю, значущістю чи іншою потребою.

Обґрунтування ролі шкільного підручника у навчально-виховному процесі знаходимо у дослідженнях вченої, автора підручників Н. М. Бібік, яка наголошує, що якість освіти за методиками її оцінювання, які склалися у світовій практиці, «постає не як сумарний вираз знань і вмій з предметів навчального

плану, а як інтегрований показник усіх етапів становлення особистості, що охоплює не лише результати навчально-виховного процесу в порівнянні з нормативами, завданнями у стандартах, а й життєвий і навчальний досвід учня, умови й характеристики процесу навчання та виховання» [6, с. 15–19].

Зазначені положення, сформульовані автором, втілено у підручнику «Я у світі» для учнів четвертого класу, що розроблений відповідно до нових державних стандартів початкової освіти у контексті галузі «Суспільствознавство». Зміст зазначеного підручника спрямовано на формування ціннісних орієнтацій учнів, ознайомлення з відомостями про культурну спадщину України, регіону, сім'ї. У доступній формі автором відображено основні властивості та закономірності розвитку реального світу, місце в ньому людини, значущість дотримання соціальних норм, загальнонародських, загальнокультурних і національних цінностей, народних традицій українського суспільства. Підручник «Я у світі» передусім орієнтований на реалізацію навчальної програми із зазначеного предмета, затвердженої Міністерством освіти і науки України, що спрямовується на соціалізацію особистості молодшого школяра, формування його патріотичних і громадянських якостей.

Враховуючи вимоги навчальної програми із зазначеного предмета, автор керується принципами, що корелюються з теоретичними положеннями до добору тексту, завдань, вправ та ін., що відповідають віковим особливостям молодших школярів, системності, науковості, доступності, цілісності, наступності, емоційності, наочності тощо.

Серед сукупності функцій важливе місце у шкільному підручнику відводиться виховній, що широко використовується вчителями сільських шкіл. Про виховні можливості шкільної книги свідчать вміщені тексти, які спрямовані на реалізацію виховних цілей і сприяють позитивному впливу на формування почуттів патріотизму, національної самосвідомості, гуманістичних загальнонародських цінностей, життєвих пріоритетів та інших моральних якостей особистості.

Українознавчий характер змісту підручників для початкової школи посилюється доступною для учнів інформацією про видатних українців, що внесли свій вклад у розвиток науки, культури, спорту чи іншої сфери.

Виклад навчального матеріалу та побудова методичного апарату спрямовані на підтримання інтересу до предмета, активізацію переживань, естетичних та інтелектуальних емоцій. Цей процес посилюється завдяки використанню різних рольових позицій, їх зміни, що сприяє розширенню поглядів на світ людей, вчинків, поведінки та їх аналізу, при цьому через прояв емоцій діти освоюють моральні норми і правила співжиття в суспільстві.

Ілюстративний матеріал підручника має також функціональне призначення, розширює уявлення про події, явища, що взаємодіють із навколишнім середовищем, посилює привабливість навчальної книги, розвиває естетичні смаки, стимулює прояв емоційних якостей читача, розвиває інтерес до навчального матеріалу.

Варто зазначити, що категорія педагогічних функцій є однією із центральних у понятійно-термінологічному апараті теорії підручника. Функції у теоретичних джерелах розглядаються як головна форма фіксації змісту й засобу навчання, що слугує певним проектом цілісної навчальної діяльності.

Зміст функцій підручника, його якісні характеристики, взаємозв'язок й ієрархізація не знайшли повного розкриття та завершеного вивчення, а кількість його функцій, що виокремлюються науковцями, коливається в середньому від 7 до 12 назв, що свідчить про багатофункціональну роль шкільної книги. Серед сукупності функцій сучасного підручника у педагогічних джерелах найчастіше дослідники вказують на трансформаційну, інформаційну, функцію систематизації, закріплення й контролю знань, самоосвіти, інтегруючу, координуючу, розвивально-виховну.

Самоосвітня функція підручника, використання його на уроці і в позаурочний час стимулює інтерес до самостійного навчання, самоосвіти, пробуджує в учнів потребу в розвитку пізнавальних, інтелектуальних здібностей, позитивної мотивації до навчання.

Значущість шкільного підручника зростає у класах з малою чисельністю учнів, де він відіграє не лише інформативну роль, але й слугує комунікативним джерелом, що спонукає до активного спілкування дитини під час виконання тих чи інших завдань. Значний обсяг вправ і завдань комунікативного характеру знаходимо в підручниках для молодших школярів «Літературне читання», «Я у світі» та інших.

У змісті підручників та його методичному апараті авторами враховано особливості навчального процесу в малочисельних класах, про що свідчить зміст і характер завдань, вправ, що диференціюються за рівнем складності чи обсягом виконання.

Враховуючи специфіку навчально-виховного процесу у класі з малою чисельністю учнів, автори підручників вмістили достатньо додаткового матеріалу різнорівневого характеру, розрахованого на різні навчальні можливості дітей, передбачили варіативний матеріал для проведення самостійної, групової та індивідуальної роботи, що системно використовуються у малочисельних класах і класах-комплектах. Зазначені О. Я. Савченко, Н. М. Бібік та ін. особливості в повному обсязі враховано у конструюванні нових підручників для початкової школи.

Варто наголосити, що сучасна шкільна книга також слугує джерелом та орієнтиром у побудові уроку, на якому реалізується рівнева диференціація з різним цільовим призначенням, що вимагає обґрунтованого вибору вчителем методичних засобів і прийомів, які тісно пов'язані зі змістом навчального матеріалу, формами організації навчальної діяльності учнів на уроці.

В сучасних умовах інноваційні процеси в сільських малочисельних класах значною мірою орієнтовані на організацію навчального процесу, зокрема на проблеми навчання в різновікових групах, де учні одночасно працюють за різними програмами (2–3 чи 3–4 класів) з певного предмета. З цієї метою нові

підручники допомагають вчителю конструювати урок, ефективно поєднуючи різні форми роботи: індивідуальну, парну, групову, що мінімізують надмірну втомлюваність дітей на уроці, активізують їхні комунікативні якості.

Специфіка навчального процесу в різновікових групах полягає в тому, що методичні прийоми, форми роботи потребують динамічних видозмін, певних модифікацій, поєднань, обумовлених малою чисельністю учнів, що творчо використовуються вчителем на уроці.

Цьому сприяє зміст сучасних підручників, що містять достатньо додаткового матеріалу різнорівневого характеру, розрахованого на різні навчальні можливості дітей. Варіативний матеріал для проведення самостійної роботи передбачено як обов'язковий компонент уроку у малочисельних класах і класах-комплектах.

Навчання в різновікових групах в останнє десятиріччя у сільських малих населених пунктах свою продуктивність підтвердило в навчальних закладах «Школа-родина», де в одному приміщенні одночасно навчаються учні різних класів (від 1-го по 4-й). Варто зазначити, що методика проведення уроків у різновікових групах значно відрізняється від уроків у традиційних класах.

Навчання в різновікових групах призводить до суттєвих змін у плануванні уроку з предмета, професійній діяльності вчителя, що позначається на зростанні його навантаження, особливо на етапі планування та підготовки до уроку одночасно з декількома класами.

Плануючи навчальний процес в малочисельній школі, необхідно дати відповідь на наступні питання:

- Які класи об'єднувати?
- Програми з яких предметів будуть реалізовуватися одночасно?
- Яка динаміка поєднання класів (навчання в одній групі та декількох об'єднаних групах одночасно)?

Важливо, щоб варіанти поєднання різновікових груп були обґрунтовані, виважені та усвідомлені всіма учасниками навчального процесу, при цьому необхідно пам'ятати, що стандартних варіантів не існує. Розробляючи варіанти побудови системи занять в різновікових групах, варто враховувати, що шкільний підручник не втрачатиме своєї значущості, а навпаки – буде слугувати найважливішим засобом навчання.

Учень у підручнику має знайти матеріал до кожної теми для самостійного опрацювання, поглиблення знань та розвитку вмінь. Загалом зміст підручника має пробуджувати інтерес до предмета, сприяти стійкому формуванню пізнавальних якостей, розвивати вміння самостійно мислити, працювати з книгою, розвивати бажання поповнювати свої знання, розширювати предметні компетенції незалежно від форм і способів організації навчального процесу.

Стрімкий розвиток засобів масової інформації, насичення навчального процесу аудіовізуальними й іншими посібниками надають підручнику інтегративних функцій. Адже кіно, радіо, телебачення, періодична преса, науково-популярна та довідкова література наповнюють освітній простір вели-

кою кількістю найрізноманітнішої інформації, причому жодний підручник з ними конкурувати не може. Проте засоби масової інформації часто несуть інформацію, яка не завжди є доступною, зрозумілою для дитини, відповідає її віковим особливостям, а за змістом частіше залишається несистемною, фрагментарною.

Автори сучасних підручників намагаються подати цілісне уявлення про предмет вивчення, зокрема про світ і закони його розвитку, про застосування цих законів у практичній діяльності людини та ін. Сучасна навчальна книга створюється відповідно до освітніх вимог та потреб. У ній на належному науковому і методичному рівні та відповідно до вікових особливостей учнів систематизовано програмний матеріал. Зміст підручника має бути максимально доступний для засвоєння кожною дитиною, що прагне оволодіти новими знаннями, уміннями, навичками, що у повсякденній діяльності трансформуються у компетентності, практичний досвід учня.

Використання підручника в сільській школі є незамінним засобом навчання, оскільки його змістові лінії спрямовані на інтелектуальний розвиток дитини, що формується здебільшого в обмеженому освітньому просторі. Зміст шкільної книги часто вміщує енциклопедичну, довідкову інформацію, адже вона виступає основним джерелом навчання, а вчитель особливо в класі з малою чисельністю учнів відіграє роль тьютора, помічника, який супроводжує навчання дитини, і тільки за потреби доповнює зміст підручника додатковою інформацією.

Шкільний підручник у малочисельних класах допомагає учителеві оптимізувати навчально-виховний процес, диференційовано підходити до поєднання різних форм, методів чи способів навчання.

Структурування навчального матеріалу в підручнику за розділами, темами сприяє широкому використанню на уроці методики дидактичних блокових одиниць, засвоєнню головного, найбільш важливого. Після фронтального опрацювання необхідної інформації проводиться різна за складністю самостійна робота. На цьому етапі цінність підручника зростає, якщо в ньому містяться спеціальні матеріали для самоконтролю та самооцінки, ключі до тестів тощо.

Підручник передбачає систему завдань для проведення самостійної навчальної діяльності, що дуже важливо як для роботи у традиційних класах, так і у класах з малою чисельністю учнів. До таких завдань належать алгоритми виконання дій, зразки послідовності їх виконання, поради. Основні види діяльності позначені певними символами, умовними знаками, доступними інструкціями, які допомагають орієнтуватися у виконанні того чи іншого завдання, вказують на послідовність виконання певних операцій та дій, оцінки явищ тощо. Достатня кількість зразків, завдань різної складності дають можливість учням з різними навчальними здібностями виконувати посильну роботу. Система завдань для самостійного виконання чи із допомогою батьків сприятиме свідомому засвоєнню знань, оволодінню життєвих, соціальних,

громадянських компетентностей молодшими школярами, розвитку їхнього життєвого досвіду, спонукає до самовдосконалення.

Навчальна книга надає можливість успішно здійснювати самоосвітню діяльність учня, розпочинаючи із початкових класів, а в умовах сільської школи шкільний підручник є найважливішим чи, може, й єдиним джерелом інформації.

Висновки. Активізація процесу створення шкільних підручників дозволяє в сільських школах забезпечувати реалізацію принципу варіативності в навчанні, здійснювати різнорівневий підхід у вивченні навчального матеріалу.

В умовах модернізації шкільної освіти функціональне призначення навчальної книги буде постійно змінюватися та розширюватися. З огляду на це процес підручникотворення потребуватиме подальшого розвитку та поглиблення у контексті нових цілей і завдань сучасної стандартизованої шкільної освіти. Особливої уваги та обґрунтувань вимагатимуть функції, що пов'язані з формуванням предметних, ключових та інших компетентностей учнів, сукупність яких передбачена освітніми стандартами, програмними вимогами для різних типів навчальних закладів.

Сучасний підручник як навчальна книга є найважливішим джерелом і засобом навчання в малочисельних класах, що здатний забезпечити результативну взаємодію вчителя та учнів різновікових груп малочисельних сільських шкіл.

Зростання ролі та функцій підручника в реалізації програмних цілей і завдань у різних типах загальноосвітніх навчальних закладах сприятиме підвищенню якості освіти, спонукатиме до пошуку подальших шляхів його удосконалення та розвитку.

Роль нових підручників та варіативність їх використання як основного засобу навчання в сільській школі постійно підвищується, що пов'язано з оновленням змістового наповнення, модернізацією підходів до їх створення. І все це дає змогу з максимальною результативністю використовувати їх в навчальному процесі сільської школи.

Література

1. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
2. Ушинский К. Д. Собр. соч. / К. Д. Ушинский. – М.–Л., 1952. – Т. 2. – С. 48.
3. Зуев Д. Д. Школьный ученик / Д. Д. Зуев. – М. : Педагогика, 1983. – 240 с.
4. Савченко О. Я. Концепція нового підручника «Літературне читання» для початкової школи // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [наук. ред. колегія ; ред. – О. М. Топузов]. – К. : Педагогічна думка, 2012. – Вип. 12. – 784 с.
5. Бібік Н. М. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникотворення / Н. М. Бібік // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 48–52.
6. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті : підручник для магістрів та студентів педагогічних ф-тів / Я. П. Кодлюк. – К. : Інформаційна агенція «Наш час», 2006. – 368 с.

References

1. Entsyklopediia osvity / Akad. ped. nauk Ukrainy ; hol. red. V.H. Kremen. – K. : Yurinkom Inter, 208. – 1040 s.
2. Ushinskij K. D. Sobr. soch. / K. D. Ushinskij. – M.–L., 1952. – T. 2. – S. 48.
3. Zuev D. D. Shkol'nyj uchenik / D. D. Zuev. – M. : Pedagogika, 1983. – 240 s.
4. Savchenko O. Ya. Kontsepsiia novoho pidruchnyka «Literaturne chytannia» dlia pochatkovoї shkoly // Problemy suchasnoho pidruchnyka : zb. nauk. prats / [nauk. red. kolehiia ; red. – O. M. Topuzov]. – K. : Pedahohichna dumka, 2012. – Vyp. 12. – 784 s.
5. Bibik N. M. Vrakhuvannia piznavalnykh interesiv uchniv u pidruchnykotvorennia / N. M. Bibik // Pidruchnyk XXI stolittia. – 2003. – № 1–4. – S. 48–52.
6. Kodliuk Ya. P. Teoriia i praktyka pidruchnykotvorennia v pochatkovii osviti : pidruchnyk dlia mahistriv ta studentiv pedahohichnykh f-tiv / Ya. P. Kodliuk. – K. : Informatsiina ahentsiia «Nash chas», 2006. – 368 s.

Мелешко В. В.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННОГО ШКОЛЬНОГО УЧЕБНИКА КАК ВЕДУЩЕГО СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ В СЕЛЬСКОЙ ШКОЛЕ

В статье раскрыты проблемы использования школьного учебника, освещена его роль в обучении. Осуществлен анализ теоретических источников, детализирующих специфику процесса обучения в сельской школе, представлен анализ практики конструирования учебников для начального образования. Обосновано ведущую роль школьного учебника как основного средства обучения в традиционных классах и классах с малой наполняемостью учеников. Сосредоточено внимание на ведущих функциях учебника, которые дают возможность успешно реализовывать задачи учебно-воспитательного процесса в сельской школе. Акцентируется внимание на возрастание роли школьной книги в период перехода на компетентностную парадигму образования, новое содержание, что углубляет значимость учебника, расширяет вариативность его функций в осознанном освоении знаний предусмотренных школьными программами.

***Ключевые слова:** школьный учебник, функции учебника, методический аппарат школьной книги, содержание учебника.*

Meleshko V.

THE USE OF MODERN SCHOOL TEXTBOOK AS A LEADING MEANS OF TEACHING IN A RURAL SCHOOL

The article reveals the problems of using a school textbook, lit his role in teaching. The analysis of theoretical sources detailing the specifics of the learning process in rural school, presents an analysis of practice for the design of textbooks for primary education. Proved the leading role of the school textbook as the primary vehicle for learning in traditional classrooms and classrooms with a low occupancy rate of students. Concentrated attention to the leading features of the textbook, which give the opportunity to successfully implement the tasks of the educational

process in rural school. Focuses on the increasing role of school books in the period of transition to a competence paradigm of education, new content that deepens the significance of the textbook, expands the variability of its functions in the conscious development of knowledge of the prescribed curriculum.

Keywords: *school textbook, textbook, teaching apparatus and school books, the content of the textbook.*